

Bahar Tofiq qızı Əmənova
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
Tarixi etnoqrafiya şöbəsinin elmi işçisi
E-mail: amanova.bahar73@mail.ru

XALQ YAZIÇISI ƏLİ VƏLİYEV YARADICILIĞINDA DİN VƏ DİNİ QAYDALARIN ƏKSI

Açar sözlər: İslam dini, quran, namaz, oruc, məscid

Ключевые слова: ислам, Коран, намаз, пост, мечеть.

Keywords: Islamic religion, Quran, prayer, fasting, mosque

Mənəvi mədəniyyətin mühüm elementlərindən biri də dindir. Etnoqrafik baxımdan öyrənilməsi zəruri olan din insanların mənəvi dünyasında, ictimai şüurunun formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Din və dini qaydalarla, ənənələrlə bağlı klassik şair və yazıçılarımızın əsərlərində kifayət qədər məlumatlara rast gəlirik. Bu baxımdan xalq yazıçısı Ə.Vəliyevin yaradıcılığının xüsusi yeri vardır. Onun söz xəzinəsində İslam dinini təcəssüm etdirən hadisə və epizodların təsviri geniş və əhatəlidir. VII əsrin birinci yarısında meydana gələn İslam dininin “Qafqazda yayılması və bərqərar olması bu ərazidə yaşayan bir çox xalqların mənəvi həyatında yüksəliş üçün güclü bir əsas oldu, bu xalqların mədəni tərəqqisinə bir təkan verdi. Əvvəlki mədəniyyət qazandığı nailiyyətlərlə birlikdə yeni İslam mədəniyyətinin tərkib hissəsinə çevrildi, canına-qanına hopdu. Eyni zamanda bu mədəniyyətin mənəvi məzmunu dəyişdi, o, yeni əxlaqi keyfiyyətlər və dəyərlər kəsb etdi” (1, 105-106).

İslam dininin əsas və ən müqəddəs kitabı Ourandır. Məhəmməd peyğəmbərə nazil olan və ilahi vəhylərin məcmusunu təşkil edən Quranda dini, etik, əxlaqi, hüquqi təlimatlar, qaydalar əks olunmuşdur. Məlumatçıların dediyinə görə, müsəlmanlar üçün ən müqəddəs ilahi kitab olan Qurana yeri gəldi-gəlmədi and içilməzdi. Bu hər bir insanda qorxu və vahimə doğurardı. Ona görə də yalnız şübhə yaradan çox vacib məsələdən qurtarmaq və qarşdakını inandırmaq lazım gəldikdə Qurana and içərdilər. Hətta əhali arasında özü ilə Quran gəzdirənlər də olurdu. Bunu ədibin əsərlərindən aldığımız məlumat da göstərir: “Həmişə özünüzlə Quran gəzdirin. Qurana and içdirməmiş heç kəsi içinizə buraxmayın. Bunun camaat arasında da nüfuzu var” (2, 351). Deyilənə görə, müəyyən hadisə ilə bağlı and içmək gərəyi yaranardısı, dəstəməz alıb məscidə gərdərdilər. Mövcud fikir ədibin yaradıcılığında da görsənir: “Atam iqrar elədi ki, qəsəmsiz and içəcəyəm. Anam deyirdi ki, qəsəmsiz and içmək qoçaqlıq sayılırdı. Atam dəstəməz alandan sonra Quranı əlinə götürüb məscidə girir, üzünü qibləyə tutub üç dəfə and içir” (3, 17).

İslam dininə əsasən, müsəlmanların yerinə yetirməli olduğu beş vəzifə vardır. Bunlar Allaha inam gətirməkdən, namaz qılmaqdan, oruc tutmaqdan, zəkat verməkdən və Məkkə şəhərində Kəbəni ziyarət etməkdən ibarətdir.

Allaha inamla, onun şəriki olmadığı ilə bağlı Ə.Vəliyevin “Bir cüt tərən” adlı povestindən gətirdiyimiz nümunədə obrazın dilindən belə deyilir:- “Allah-talanın buyruqları, Qurani Şərifin xəbər verdikləri, əlbəttə köhnəlmiş görünür. Ancaq bütün Məhəmməd hümməti bilməli və yaddan çıxarmamalıdır ki, allah birdir. Şəriki yoxdur. Məhəmməd-Rəsulallahdır.

Abbas toxtaq danışdı:

- Camaat, allah birdir, minbir adı var. Doğmayıb, doğulmayıb, şəriki yoxdur, adildir, zalım deyil” (4, 92).

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, müsəlmanın ikinci vəzifəsi namaz qılmaqdır. Məhəmməd hümmətindən olan hər bir şəxs gündə beş dəfə namazın qaydalarını icra etməlidir. Dini təcəssüm etdirən kitablarda göstərilir ki, namazı evdə, məsciddə, çöldə də qılmaq olar və namazdan əvvəl dəstəmaz almaq lazımdır (5, 9). Müsəlman olan hər bir kəs dəstəmaz zamanı əlini, üzünü, qolunu dirsəyə qədər yuyur və əllərini təpədən altına qədər başlarına, ayaqlarına çəkir. Namaz qılarkən onların yönü cənuba- Kəbəyə tərəf olur.

Namaz qılınması barədə Ə.Vəliyevin əsərlərində də müəyyən epizodlarla qarşılaşırıq. Məsələn: “Gecədən xeyli keçməsinə baxmayaraq, gedib dəstəmaz aldı, qəza namazı qılıb yerinə girdi” (6, 67), yaxud: “Bayram səhər namazını qılından sonra xeyli dua sənə elədi, lap axırda “xudaya, bilməyib böyük bir günah işləmişəm. Qələt eləyib firqəçi olmuşam. Səni and verirəm yuxumda gördüyüm ağam İmam Hüseyinin Kərbala müsibətinə, raykom katibinin ürəyinə rəhm sal, məni firqədən çıxarsın” (6, 68).

Müsəlmanın üçüncü borcu oruc tutmaqdır. Qaydaya əsasən, hər bir müsəlman bir ay (30 gün) səhər tezdən günbatana-şər qarışana qədər yeyib-içməməlidir. Xəstə və səfərdə, həmçinin digər əsas olanlardan başqa hər bir müsəlman ramazan ayında oruc tutmalıdır (5, 9-10).

Oruc tutmaqla bağlı ədəbin əsərlərindən geniş məlumat almırıq, lakin qısaca da olsa bu məsələyə toxunulmuşdur: “Qışın oğlan vaxtında dəstəmaz alırsan, ildə bir ay ağzı bağlı qalıb oruc tutursan” (6, 252).

Müsəlmanın qarşısındakı dördüncü borc zəkat (fitrə) verməkdən ibarətdir. Düzdür, bu barədə Ə.Vəliyevin əsərlərində bilgi verilmir, ancaq zəkat vermək bütün müsəlman dünyasında, eləcə də Azərbaycanın bütün bölgələrində mövcud idi. Zəkat əmlak və gəlir üzərində qoyulan vergi olaraq məhsulla ödənilirdi. Müsəlmanlar bu vergini ödəməklə bərabər, yoxsullara, şikəst və kimsəsizlərə də sədəqə (pay) verirdilər. Etnoqrafik ədəbiyyatda qeyd olunur ki, sədəqə vermək müsəlmanlıqda geniş yayılmış və müsəlmanların bir-birinə arxa, dayaq, kömək olma ideyasından irəli gəlmişdir. İnan-sədəqə vermə adəti XIX-XX əsrdə də mövcud olmuş, ondan əvvəl də, sonra da mövcud olaraq qalır. (7, 105).

Müsəlmanın beşinci müqəddəs vəzifəsi, borcu Kəbəni ziyarət etməkdir. Yaşlı adamların dediyinə görə, hər bir müsəlmanın arzusu bu müqəddəs məkəndə olmaq, Kəbəni dolanmaq, oradakı Zəməm suyundan içməkdir. Lakin maddi baxımdan imkansızlar o müqəddəs yeri ziyarət edə bilmirlər. Məkkəni-Kəbəni ziyarət edənlər əhali içərisində “hacı” adlanır. Bu barədə bizə ədəbin əsəri də soruq verir. Məsələn: “İlahiyyət müəlliminin əsil adı Əbdüləli idi. Xorasana, Kərbəlaya, Məkkəyə getdiyindən camaat arasında “hacı” çağırıldılar” (3, 159), yaxud: “Atası Həsən kişi Məkkəyə gedib Hacı rütbəsi qazanmışdı.

Camaat ona Hacı Həsən deyir. O, isə hər dəfə “getdiyim allahın evinə and olsun” sözlərini ürəkdən söyləyirdi” (8, 133).

Yazıçının əsərlərindən onun yaşayıb-yaratdığı ərəfələrdə əhali arasından şiələrin üçüncü imamı Hüseyin ibn Əlinin qətlə yetirildiyi Kərbəla şəhərini ziyarət edən zəvvarlar və ora getmək arzusunda olanlarla bağlı da məlumatlarıq: “...Geri baxanda bir atlı gördüm. Atın yerişindən tanıdım. Çovuş Babaş idi. İldə iki dəfə bizim kəndə gələr, Kərbəlaya gedən zəvvarları toplayıb aparar, incə və məlahətli səsi ilə minacat çəkər, salavat çevirərdi” (9, 9), yaxud: “Allaha şükür, mal-dövlətin başından aşır. Payız zəvvar gedəndə qoşulub get, ağanı ziyarət elə” (6, 68) və ya: “Qüdrət saymazıyana dedi:

-Əkbər əmi, səndən bir təvəqqəm var.

Buyur.

-Kərbəlaya gedən olsa məni də qoş zəvvara, tapşır aparsın ağam İmam Hüseyin həzrətlərini ziyarət eləyim.

Qüdrət ürəkdən gələn səsle danışdı:

-Ağamın yolunda ölmək şəhid olmaqdır. O dünyada sorğusuz-sualsız behiştə getməkdir” (8, 233).

Məlumdur ki, İslam cərəyanlarından biri sünnilik, digəri isə şiəlikdir. Yaşlı adamların dediyinə görə, şiələr qəməri təqvimə ilə oktyabrın 10-da (hicrətin 61-ci ili, məhərrəm ayının 10-u) öldürülmüş imam Hüseyini yad etmək üçün matəm keçirir, ağlaşır, baş və sinələrinə qanlı yaralar vurur, onun və qardaşı Həsənin adını çəkərək ucadan ağlaşırlar. Bununla bağlı Ə.Vəliyevin əsərlərindən də bilgilənirik: “Çoxdan bəri saxlanılmayan və çox adamın yadından çıxmış olan məhərrəmlik bu il təmtəraqla icra olunurdu.

Mollalar əllərində təsbeh çevirir, dəstələrin qabağınca gedir və “Ya Hüseyin, Vay Hüseyin” deyirdilər. Dörd gün qabaq kooperativ dükanına göndərilən 500 metr ağ parça qarət edilmiş və ağ köynək olmaq üçün camaata paylanmışdı. Ağ köynək olanlara şərbət paylamaq üçün kooperativ qəndi də dindarlara bağışlanmışdı. Aşura büsəti axıra çatdı. Xəncər yarasının təsirindən ürəyi gədənlərin, bihuş olanların sayı-hesabı yox idi” (2, 357-358), yaxud: “Obanın cahalları xəncəri havada oynadır və çox rəşadətlə başlarına vururdular. Başlardan axan qırmızı qanlar döşlərdəki ağ kəfənləri gül-gül edirdi” (10, 265).

İslamın qəbulundan sonra kəndlərdə məscidlər tikilir, müsəlmanlar orada ibadət edir, dini ayinlər keçirirdilər və bu qaydaya hazırda da əməl olunmaqdadır. Məscidə toplaşanlara uca səsle Qurandan ayələr və xütbə oxunur. Xütbə “cümə namazı zamanı, qurban bayramlarında və xüsusi hallarda oxunan vəzdir. Cümə günləri namazdan əvvəl, başqa günlərdə isə namazdan sonra” (5, 118) icra edilir.

Xalq arasında “Allah evi” adlanan məscidin döşəməsinə xalı-xalça salınır. Məscidə ayağı qablı girmək olmaz, bu, günah sayılır. Namazın vaxtını bildirmək üçün isə məscidin minarəsinə çıxıb azan verirlər.

Kəndlərdə məscidlərin varlığını Ə.Vəliyevin əsərlərindən də görürük: “Həkim Kərim bəyin evinin böyründən ötəndə vaxtsiz idi, Gövhərağa məscidinin minarəsindən azan eşidilirdi:

Həyyü, ələssəlat,

Həyyü, ələlfələh,

Həyyü, əla xeyrül əməl (11, 141).

Və ya: “Məscid ağzınacan dolu idi. Bəhlul çələbi beş pilləli minbərini üçüncü artırmasında əyləşib moizə eləyirdi” (8, 15), yaxud: “Vaxtı ilə Şuşa şəhərində Gövhərağa məscidinin minarəsindən verilən azanla bu günkü azan bir-birinə çox oxşayırdı” (11, 142).

Yaşlı adamların dediyinə görə, əvvəllər uşaqlar mollaxana və mədrəsələrdə təhsil alırdılar və bu tədris müəssisələri məscidlərin nəzdində yerləşirdi. Tədqiqatçılar yazır ki, Cənubi Qafqazda yaşayan müsəlmanların demək olar ki, əksəriyyəti məscidlərdə oxuyurdular (12, 82). Dərs deyən müəllimlər mollalardan ibarət idi və onlar şəriət qanunlarını tədris edirdilər. Burada oxuyan şagirdlər, əsasən, molla kimi yetişirdilər. Bu haqda ədibin söz xəzinəsi də məlumat verməkdədi: “Yoxsul balası olan Xanlar mollaxanada təhsil almışdı. Yeznəsi Hacı Məmmədqulu xalis molla idi. Təbrizdə təhsilini bitirib axund kimi qayıtmışdı. Xanların zəhnini və qabiliyyətini görüb, onu molla eləmək fikrinə düşdü. Cibinə xərclik qoyub Təbrizə mədrəsəyə göndərdi” (13, 259), yaxud: “Əgər mənə özünə əmi bilirsənsə, çeçələ barmağımın dırnağı boyda hörmət eləyirsənsə oxumağına fikir ver. Mollanın dediklərinə əməl elə” (10, 27).

Sovet dönəmində dinə və məscidə münasibət ürəkaçan deyildi. Dini qayda-qanunlara əməl etməyə, bununla bağlı mərasimlər keçirməyə əhaliyə icazə verilmirdi. Kommunistlər din, imam, peyğəmbər, quran və s.-nin amansız düşməni idilər. Buna baxmayaraq, əhali gizli şəkildə olsa da İslam dininin bütün şərtlərinə əməl etmiş, öz dini inanclarına sadıq qalmışlar. Dinə və məscidlərə göstərilən mənfi münasibətə görə insanların içərisində kommunist ideologiyasına kəskin nifrət hissi oyanmışdı. Ədibin əsərlərindən misal gətirdiyimiz: “Mücahidlərimizin əlində Məhəmmədin Quranı, dilində Allah, Məhəmməd, ya Əli sözləri millət və din düşmənlərinin üzərinə hücumə keçməliyik” (9, 74) kimi nümunə, deyim də məhz bunun bariz göstəricisidir.

Beləliklə, Ə.Vəliyevin əsərləri üzərində aparılan etnoqrafik tədqiqat göstərir ki, dövründən, zamanından asılı olmayaraq, əhali öz dininə sadıq qalmış, sovet dönəmindəki qadağalara sinə gərərək İslamın bütün qayda-qanunlarına əməl etmişlər. Sovet imperiyası dağıldıqdan (1990) və Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra isə bütün qadağalara son qoyulmuş, dini bayramlarımız, mərasimlərimiz dövlət səviyyəsində qeyd edilmiş, yeni məscidlər tikilərək dindarların ixtiyarına verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Paşazadə A.Ş. Qafqazda İslam. Bakı: Azərənəşr, 1991, 224 s.
2. Vəliyev Ə. Seçilmiş əsərləri. Altı cildə. V c. Bakı: Azərənəşr, 1965, 455 s.
3. Vəliyev Ə. Samovar üstülənir (povest və hekayələr). Bakı: Gənclik, 1971, 331 s.
4. Vəliyev Ə. Bir cüt tərhan (povest). Bakı: Gənclik, 1968, 314 s.
5. İslam (qısa məlumat kitabı). Bakı: ASEBR, 1989, 160 s.
6. Vəliyev Ə. Çiçəkli (roman, yenidən işlənmiş ikinci nəşri). Bakı: Azərənəşr, 1955, 511 s.
7. Allahmanlı M. Azərbaycanın Qərb bölgəsinin mənəvi mədəniyyətindən (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Nurlan, 2011, 176 s.

8. Vəliyev Ə. Zəngəzur qartalları. Bakı: Gənclik, 1970, 281 s.
9. Vəliyev Ə. Budağın xatirələri. Bakı: Gənclik, 1974, 645 s.
10. Vəliyev Ə. Qəhrəman (roman). Bakı: Azərneşr, 1954, 373 s.
11. Vəliyev Ə. Qarabağda qalan izlər (roman). Bakı: Gənclik, 1977, 332 s.
12. Əliyev Ə. Gürcüstan azərbaycanlılarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1995, 128 s.
13. Vəliyev Ə. Zamanın ulduzları. Bakı: Azərneşr, 1976, 454 s.

Baxar Tofiq kızı Amanova

**ОТРАЖЕНИЕ РЕЛИГИИ И РЕЛИГИОЗНЫХ УСТОЕВ
В ТВОРЧЕСТВЕ НАРОДНОГО ПИСАТЕЛЯ АЛИ ВЕЛИЕВА**

РЕЗЮМЕ

В статье впервые к исследованию привлекается религиозный аспект творчества А.Велиева и проводится его этнографическое исследование. Здесь рассматриваются распространение ислама на Кавказе, религиозные предписания в исламе, пост в исламе, соблюдение религиозного поста местным населением, поклонение, закят, паломничество в Кербелу и прочие вопросы. Подчёркивается, что, несмотря на запреты советского периода, население оставалось верным религиозным верованиям, и продолжало посещать мечети, которые они называли «домами Аллаха». Отмечается, что после восстановления Азербайджаном независимости (в1991 г.), религиозные праздники и обряды отмечаются на государственном уровне.

Bahar Tofiq gizi Amanova

**REFLECTION OF RELIGION AND RELIGIOUS RULES IN THE
WORKS OF PEOPLE'S WRITER ALI VALIYEV**

SUMMARY

For the first time, in the article is addressed to the works of A.Valiyev on religious issues and is maked ethnographic research. Here is widely spoken about the spread of Islam in the Caucasus, its rules, fasting, praying, giving alms, visiting Karbala by Muslim population, etc. and is discussed the ideology and content of the religion. It is emphasized that despite the bans of the Soviet era, the people remained loyal to their religious beliefs and went to worship mosques, which they called the “House of God.” After the Republic of Azerbaijan (1991) gained its independence attention is paid to the celebration of religious holidays and ceremonies in state level.